

Osmanlı'da İlerleme Fikrinin Doğuşu: Reform Tartışmaları ve Reformlar

*The Birth of the Idea of Progress in the Ottoman Empire:
Reform Discussions and Reforms*

Recep KILIÇ

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi,
ORCID: 0009-0006-5424-706X, e-mail: krecep2009@gmail.com

Öz

Günümüzdeki "ilerleme (progress)" kavramı, kalkınma, modernleşme, reform ve refahın artması gibi anlamları içerir. Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilerleme kavramının tarihsel gelişimini ve yapısal dönüşümünü ele alarak reform tartışmalarını inceler. İlerleme, modern Batı uygarlığının bir ürünü olup, akli ve bilimsel gelişmeleri temel alarak modernleşmenin öncüsü olmuştur. Osmanlı'da ıslahat ve modernleşme çabaları, ilerleme fikrine dayanır ve reform süreci iç dinamikler, dış baskılar ve modern Batı'nın taklidiyle şekillenir. Bu süreç, teokratik Osmanlı'da kalkınma ve refahı artırma amacı taşıırken seküler bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, İlerleme, Reform, Islahat, Refah

Abstract

The term "progress" in today's context encompasses concepts such as advancement, development, modernization, reform, and increased welfare. This study examines the historical development and structural transformation of the concept of progress in the Ottoman Empire, focusing on reform discussions. Progress is a product of modern Western civilization and serves as the precursor to modernization, centered on reason and scientific advancements. Efforts for reform and modernization in the Ottoman Empire are based on the idea of progress, shaped by internal dynamics, external pressures, and imitation of the modern West. While aiming to enhance development and welfare in the theocratic Ottoman state, this process also brings about a secular transformation.

Keywords: Ottoman Empire, Progress, Reform, Islahat, Prosperity

Makale Türü / Article Type Araştırma Makalesi / Research Article	Başvuru Tarihi / Submitted 01.01.2024	Kabul Tarihi / Accepted 09.02.2024
Bu makaleye atf için / To cite this article Kılıç, R. (2024). Osmanlı'da İlerleme Fikrinin Doğuşu: Reform Tartışmaları ve Reformlar. <i>Bölgesel Araştırmalar Dergisi</i> , 8(1), 105-124.		

Giriş

İlerleme (progress veya terakki) kavramı, yükselmek, refahın artması, bilim, fen, hürriyet ve medeniyette ileri gitmek gibi çeşitli anlamları içermektedir. Dönemsel olarak aklın, bilimsel bilgiyle teknolojinin toplumsal alanındaki yansımalarını ifade eden bu kavram, on dokuzuncu yüzyılda sanayi ve sanayi devrimi ile özdeşleşmiştir. Batı uygarlığının bir ürünü olarak kabul edilen ilerleme kavramı toplumsal değişimlerde anahtar rol oynamıştır. Antik Yunan ve Romalılarda izine rastlanılsa da Rönesans ve Reform dönemleriyle birlikte modern devlet fikrinin doğuşu, bilimsel gelişmeler ve sanayileşme söylemleri içinde şekillenmiştir. Modern dönemle birlikte ilerleme fikri, sadece tinsel bir gelişmeyi değil insan aklının bir ürünü olan dünyevi bir ilerlemeyi ifade etmektedir.

Modern dönemle birlikte ilerleme düşüncesi, dinsel bağlamdan sıyrılarak doğaya egemen olma arzusuyla şekillenmiştir. Kavramın uygulanabilir koşulu, dünyevi yaşamın değeri ile bilginin insan ihtiyaçları için kullanılabilir şekilde kabul edilmesi olmuştur. Bu evrim sürecinde ilerleme, sosyal ve siyasal değerlere doğrusal bir yön ve çizgisel bir tarih anlayışı yüklemiş ve ayrıca, modernleşme ve reformasyon kavramları ile anlamsal bir birliklilik oluşturmuştur. Böylece dünyevi refah ve mutluluk vaadi, ilerleme fikrinin esası olarak seküler toplum düzeni ve dünyevi refah arzusunu güçlendirmiştir. Modern Batı'da yaşanan tüm bu gelişmeler, ilerleme fikrinin doğuşuna ve bir inanç haline dönüşümüne yol açmıştır.

Bu süreçten etkilenen toplumlardan biri de Osmanlı halkı olmuştur. Modern Batı karşısında alınan askeri yenilgiler, Osmanlı yönetici ve aydınlarını Batı'nın üstünlüğünün kabulüne ve Batı ile mücadelede onların enstrümanlarını kullanma fikrine itmiştir. Dolayısıyla Osmanlı yönetici ve aydınları ilerleme/modernleşme sürecini doğrusal bir yön ve çizgisel bir tarih anlayışıyla Batı'yı kıyas alarak değerlendirmiştir. Bu kıyasla birlikte yürüyen süreç, Osmanlı'da İlerleme fikrinin doğuşuna, reform tartışmalarına ve sonrasında "ıslah" ve "tecdid" gibi daha yerli reform kavramlarıyla hayat bulmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, yapısal sorunlarla başa çıkabilmek ve Batı ile aynı modda olabilmek için ilerleme inancı etrafında çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. Lakin bu süreç birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti'nde bu süreci inceleyen birçok araştırmacı reformların esasında niçin yapıldığı yahut Osmanlı'da bu süreci başlatan sebepler ve reformların Osmanlı toplumunu nereye evrilttiği bütüncül bir perspektifle açıklanamamıştır. Yapılan ıslahatlarda iç dinamikler ile dış faktörlerin etkisi neydi? "Mülk ve milleti ihya" etmeyi hedefleyen bu reformlar dünyevi refahı vaadederken, toplumsal eşitlik ve sekülerleşme Osmanlı toplumunu nasıl dönüştürmüştü? Bu çalışmada tüm bu gelişmelerin ve soruların reformasyon döneminde Osmanlı'daki izi sürülecektir.

İlerleme Kavramının Tarihsel Gelişimi

İlerleme (progress veya terakki) kavramını sözlük anlamıyla, yükselmek, refahı artmak, mevki ve makamın (cah ve menasib) ilerlemesi, ilim, fen, hürriyet ve medeniyette ileri gitmek şeklinde tanımlamak mümkündür (Sami, 2019: 24; TDK, 2009:954). Ekseriyetle on dokuzuncu yüzyılda sanayileşmeyle birlikte anılmaktadır. İlerleme fikri tarihsel gelişimi ve toplumsal değişime/dönüşüme etkisi bağlamında tartışılmalı bir konu olmuştur. İlerlemenin (kalkınmanın) sanayileşme ve teknolojiyle birlikte maddi refahı artıracığı/artırdığı ve yeni gelişmelere yol açacağı düşüncesi hala güncelliğini

korumaktadır. Bu kavramı ya da fikri zaman, mekân ve olay olarak dönemselleştirmek pek mümkün değildir. Anlamı ve ortaya çıkışı ile ilgili de bir uzlaşma söz konusu değildir.

Bilim imgesinin –modern çağda apaçık bir şey haline gelen- temeli üzerinde yükselen ilerleme kavramının ne Doğunun büyük kavramlarında ne klasik Antikçağ’da ve ne de Ortaçağ skolastiğinde değil, ilk kez modern dönemde ortaya çıktığı ve Modern Batı uygarlığının bir ürünü olduğu genel kabul görmüştür. Ayrıca Aydınlanma dönemiyle son formuna ulaştığı düşüncesini savunanlar (J. Burry ve P. Rossi) için ilerleme kavramı modern bilimin bir imgesi olup, bilimsel bir yöntemle ve doğaya egemen olma isteğiyle karakterize edilmiştir (Rossi, 2017: 54). Diğer taraftan, çağdaş düşünürlerden Amerikalı sosyolog R. Nispet (History of The Idea of Progress), ilerleme fikrinin ilk kez Grek ve Romalılarda ortaya çıktığını ve bunun örneklerini ise Hesiodos, Xenophanes, Protogores, Platon, Aristoteles, Zeno, Lecretius ve Seneca gibi düşünürlerin eserlerinde görülebileceğini belirtir (Nispet, 1980: 12). Benzer şekilde Alman tarihçi Koselleck de, “ilerlemek” ya da ilerlemeyi tanımlayan kelimelerin, Antik dönemde bolca kullanıldığını belirtir (Koselleck, 2007a: 24). Fakat bu kavram on dokuzuncu yüzyılda geleneksel sosyal yaşama yapılan bir müdahale, dinsel geleneklerden kopuş, kişi-ötesi bir eylem öznesi ve teknik-sosyal bir gidişi ifade etmekteydi (Koselleck, 2007b: 165-167). Bunun yanı sıra Antik Yunan’da kullanılan “prokope” teriminin günümüzde kullanılan “progress” teriminin anlamsal karşılığı olarak kabul edilmektedir.

Koselleck, “prokope” teriminin Antik Yunan’da devlet, toplum ve ahlaki alanlar ile sınırlandırılmışı söylerken ahlaki mükemmelleşme ve toplumsal iyileşmenin nihai noktası olarak tanımlar (Koselleck, 2007a: 23-31). Bu bakış açısı anlamsal tartışmaları yürütülen ilerleme kavramına en yakın tanımlamayı ifade etmekteydi. Ayrıca modern dönemde birlikte bu anlamsal durum bilimsel alanlar ve bu alanların çıktısı üzerinden yeniden tanımlanacaktır.

İlerleme fikrinin tarihsel olarak hangi dönemde ortaya çıktığı noktasında yapılan tartışmalarda, bu fikrin modern dönem olarak adlandırılan ve Avrupa’da on altıncı yüzyılın ilk yarısı ile XVII. yüzyılın sonu arasında doğduğu kabul edilmektedir (Rossi, 2017: 54). Bu doktrinin kökeni, modern devletin ortaya çıktığı Rönesans ve Reform dönemi ile bilimsel gelişmelerin olduğu döneme denk gelmesi tesadüf değildir. Zira bu dönemde meşruiyetin kaynağı tartışmaları (modern devletin kuruluşu ile ilgili) ilerleme fikrine önemli bir zemin oluşturmuştur.

Nisbet, Xenophanes’in yazdığı üzerinden ve Batı dünyasında birçok düşünürün de ilerleme fikrinin başlangıcı olarak kabul ettiği şu sözleri paylaşmıştır: “Tanrılar başlangıçtan itibaren insanlara her şeyi açıklamadılar, ancak insanlar kendi araştırmalarıyla zamanla daha iyi olanı bulurlar.” (Nispet, 1980: 11). Böylece iyi olana insanın kendi ürettikleri üzerinden değer biçilmeye başlanmıştır. Ayrıca Ortaçağ boyunca hüküm süren evren fikri ve insanların düşüncelerinin genel yönelimi bu doktrinin gerektirdiği temel varsayımlarla bağdaşmamıştır. Öyle ki insan türünün küçük bir bölümünün, başka bir dünyada mutluluğunu sağlamak düşüncesine sahip olduğu belirtiliyordu (Burry, 1955: 23-24). Dolayısıyla bu dönemden itibaren insanların ekseriyeti ilerleme fikri etrafında dünyevi bir mutluluğu ve refahı arzularken, bu fikir inanç ilkeleri etrafında şekillendirilmiştir.

Ortaçağ doktrini, tarihi, doğal bir gelişme olarak değil ilahi müdahale ve vahiy tarafından düzenlenen bir dizi olay olarak kavıyordu (Burry, 1955: 23-24). Ayrıca bu dönem modellemelerinde değişimin seyri ya da ilerleme fikri tekrar edilebilirlikleri öngören, döngüsel bir eksenle seyretmekteydi (Koselleck, 2007a: 21). Bu bağlamda kullanılan “ilerleme” fikri modern kullanımından farklı olarak tarih ve toplum anlayışta döngüsel olup, geleceğe yönelik iyimser düşünceyi engellemektedir (Burry, 1955: 9). Ortaçağ zihinsel atmosferinde bu kavramlar din ile ilişkilendirilerek anlamlandırılıp açıklanmaktadır. Bu paradigmada “ilerleme” kavramı teolojik olarak bir derinleşmeyi ve gelişmeyi yahut Tanrı’ya yaklaşmayı ifade etmiştir.

Ortaçağ “ilerleme” fikri Tanrı ile birleşmek bağlamında varoluşun değiştirilebilir olan şekillerine dayanmaktaydı. Başka bir deyişle geçici olandan ebedi olana gidişi ifade etmiştir. Bu dönemin en açık örneğini Augustinus’un “The City of God” (Tanrı Devleti) adlı eserinde görmek mümkündür (Koselleck, 2007a: 37-39). Augustinus’ta ilerleme, Tanrı devletine gidişi işaret ve ifade etmekteydi. Ortaçağ ilerleme anlayışı öğretilerle ilerlemeyi yani dinde derinleşmeyi ve Tanrı’ya yaklaşmayı, Augustinus’un ifadesiyle “Tanrı’nın Kentine” ilerleme salık verilmiştir. Ancak bu düşünce modern dönemde değişmiş ve modernleşen (ilerleme inancı temelinde) toplumların doğrusal, dünyevi mükemmeliyete ya da iyiye gidişi ifade eden bir ilerleme inancına dönüşmüştür.

Avrupa’nın, Ortaçağ zihinsel atmosferinden modern dünyanın zihinsel atmosferine geçiş süreci ilerleme dönemlerinden biri olarak tanımlanmıştır. Rönesans olarak adlandırılan bu aşama on dört ve on altıncı yüzyıllara kadar sürmüştür ve iki büyük sonuç ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, insan aklına özgüven kazandırılması, ikincisi ise, bu dünyanın mezarın ötesinde bir yaşamla bağlantılı herhangi bir umut veya korkudan bağımsız bir değere sahip olduğudur (Burry, 1955: 29-30). Bu bağlamda sekülerleşmeye ve dünyevi bir inanca giden yolda ilerleme sürecinin (kalkınmaya bağlı olarak) ana fikri yahut temeli atılmıştır.

Diğer bir anlamda Rönesans’ta Ortaçağ’ın ilerleme kavramını ifade eden tinsel profectus’un¹ yerini dünyevi bir progressus almıştır (Koselleck, 2007a: 14). Dolayısıyla insan aklının ürünü, ilerlemenin göstergesi kabul edilerek, insanlığın mezarın ötesi ile ilgili umut ve korkudan bağımsız yani dünyevi yönelimlere meylenmesi beklenmektedir. Böylece Modern ilerleme kavramı dünyevi bir inanca dönüşmüştür. Yani doğa aynı kalırken, üzerindeki egemenlik anlayışı değişmiştir.

İlerleme Kavramının Yapısal Dönüşümü

İlerleme kavramının yapısal dönüşümü sürecinde yaşanan tüm gelişmeler bilimin ve aklın hâkim olacağı yeni bir çağın başlangıcıdır. (Burry, 1955: 34) Modern dönem olarak adlandırılan bu dönemde ‘ilerleme’ anlayışı Ortaçağ kavramsallaşmasından farklı olarak doğaya (Bacon, 2012a: 119) ilişkin bilginin elde edilmesiyle karakterize edilmiştir. Dolayısıyla bu kavram dinsel bağlamdan doğaya ilişkin olana yani doğaya egemen olma arzusuyla kendini göstermiştir.

¹ İnanca bağlı olarak öğrenilebilen ve Ortaçağ ilerleme fikrini ifade eden bir kavram, bkz: Koselleck, 2007a: 36-48; Nispet, 1980

Modern çağ ilerleme fikrinde din kökenli anlamların farklılaştığı gözlemlenmiştir. Terminolojik olarak tinsel “profectus”, dünyevi bir “progressus”² tarafından dışlanıyor ya da yerini almıştır. Bu kavram aşama aşama bir dizi modern hareket kavramını da içine almıştır. Döngüsel şekilde belirlenmiş ve tekrar edilebilirlik yerini doğrusal bir yön kavramına bırakmıştır (Koselleck, 2007a: 21, 49). Ezcümle ilerleme fikrine doğrusal bir yön ve çizgisel bir tarih anlayışı bağlamında sosyal ve politik değerler yüklenerek modernleşme ve reformasyon kavramları bu fikre anlamsal birliktelik oluşturmuştur.

İlerleme fikrinin doğduğu bu dönemde iki önemli bilim insanının çalışmasına rastlamaktayız: bunlar siyaset biliminden Bodin ve tüm dünyanın tanıdığı Bacon’dır. Her ikisi de ilerleme teorisi keşfetmiş olup, bu düşünceye ve onun sonraki görünümüne doğrudan katkıda bulunmuşlardır (Burry, 1955: 35-36). Bodin, tarihin büyük ölçüde insanların iradesine bağlı olduğunu söyleyerek ilerleme fikrine kendisinden önceki herkesten daha fazla yaklaşmıştır (Burry, 1955: 42-43). Bacon ise yeni bir düşünce düzeninin öncüsü olarak geçmişten kopmanın ve tamamen yeni bir başlangıç yapmanın gerekliliğinin bilincindedir. Onun için bilginin sonu faydalıdır; bilginin amacı insan yaşamını kolaylaştırmak, insanların mutluluğunu arttırmak, refahına katkıda bulunmak ve acıları hafifletmektir. Bacon’ın tüm entelektüel emeğinin yol göstericisi bu fikre dayanmaktadır. Böylece çalışmalarının “insanların saadeti” yolunda ilerlemek olduğu sonucuna varılmaktadır (Bacon, 2012a: 119-199; Bacon, 2006b).

Bacon, Yunan filozoflarının aksine doğayı araştırmada veya taklit etmede esas amacın doğa üzerinde egemenlik kurmak olduğunu belirtmiş ve faydacı bilgi görüşüyle ilerleme teorisini daha sonra gelişeceği yeni bir zihinsel atmosfere katkıda bulunmuştur.

İlerleme fikrinin uygulanabilir koşulu dünyevi yaşamın değeri ile bilginin insan ihtiyaçları için kullanılabilir bir şekilde kabul edilmesiydi. Rönesans’ın laik ruhu dünyayı Bacon tarafından formüle edilen ve modern faydacılığa dönüşen ilerleme teorisi değerlendirmesine hazırlamıştır (Burry, 1955: 66). Böylece dünyanın sonu ya da Koselleck’in ifadesiyle; yaşlılık eğretilenmesinin yapaylaşması ve sonsuz ilerlemenin açılımı modern dönemin anlayışını belirlemiştir. Bu anlayış dünyevi bir düzene işaret etmiştir. Dolayısıyla bu dünyevi refah ve mutluluk vaadi, yeni arzulara ve mükemmelliklere doğru sonsuz bir ilerleme arzusu doğurmuştur (Koselleck, 2007a: 21, 49). Böylece seküler toplum düzeni ve dünyevi refah arzusu söylem ve eylemde daha fazla yer almaya başlıyor ve dikkat edilirse “dünyanın sonu” düşüncesi aşılmaya çalışılmıştır.

Descartes’ın de bu sürece etkisi büyük olmuştur. Çalışmaları geçmişten tamamen kopma ve ölümden hiçbir şey ödünç almayan bir sistem kurma üzerinedir. Descartes maddi ve manevi gelişmeyi felsefeye ve bilime bağlı olarak görmüştür (Burry, 1955: 67). Ölümden beri bu düşünce insanların kendilerini ilahi takdirden bağımsız düşünmesine yöneltmiştir. Sonunda entelektüel ilerleme fikri insanın genel ilerleme inancına doğru genişlemiştir.

Erken Modern çağ ve bilimlerin devrimiyle, ilerlemede dinsel beklenti alanı daralmış ve bu alanı geri iten öncül sektörler oluşmuştur (Koselleck, 2007a: 45). Bu dönemle birlikte

² Modern çağ ilerleme fikrini açıklayan ve dünyevi olanı, doğaya ilişkin ve doğaya egemen olmayı ifade eder. Bkz: Koselleck, 2007a: 49-96

ilerlemenin hızla genişlemesinde deniz ticaretinin genişlemesi ve beraberinde getirdiği zenginlik, boş zaman ve bu boş zamanın daha fazla yazar ve okuyucu üretmesinde etkili olmuştur. Devamında yapılan bilimsel çalışmalarla birlikte eskilerin otoritesinden kurtuluş ve yine bilim akademilerinin kurulması, yeni keşiflerin yapılması ve iletilmesi gibi sonuçlar ortaya çıktı. Ayrıca matbaa da bunların yaygınlaştırılmasını sağlamıştır (Burry, 1955: 137-138). Entelektüel gelişmeler ilerleme fikrinin lokomotifini oldu ve doğanın bilimsel bir yöntemle araştırılabileceği düşüncesinin gelişmesine katkı sağlamıştır (Rossi, 2017: 56-57). Özellikle Aydınlanma döneminde insan aklı ve fiiliyatının merkeze alındığı yahut insanın her şeyin ölçüsü kabul edildiği fikri, ilerlemenin önündeki iki önemli engelin din ve savaşlar olduğu kabulünden hareketle evrensel barış için çalışmalar yapılmış ve Deizm ön plana çıkmış olmuştur (Burry, 1955: 174). Dahası ilerleme fikrinin bir argümanı olan mülkiyet anlayışı bu dönemin önemli entelektüel konusu olmuştur. İlerleme doktrini adına en önemli tanımlama ise fizyokratlardan gelmişti, onlara göre “mülkiyet özgürlüğün ölçüsüdür ve özgürlük mülkiyetin ölçüsüdür.” Başka bir deyişle mülkiyeti insanlığın refah ve saadeti olarak görmüşlerdir (Neumark, 1943:144-154). Bu düşünceyle dünyevi bir egemenlik anlayışı ilerleme fikri etrafında bir modernleşme kavramına dönüşümün kapısını aralamıştı. Benzer bir ilerleme fikri düşüncesi ise, Merkantilistler'in sınaî ve ticari bir sistem üzerinden bir mülkiyet anlayışıyla dünyevi bir egemenlik sistemi kurmalarındır. Sonrasında genel ilerleme fikri insanlığın ilerlemesi yahut modernleşmesi olarak tanımlanmıştı. Bilginin ilerlemesi fikri ise toplumsal ilerleme fikrini ortaya çıkarmış ve onun temeli olmuştur. Böylece tarih/toplum bilimlerinin de doğa bilimlerinde olduğu gibi beşer yasalarına tabi olduğu fikrinden dolayı doğa-akıl birlikteliğiyle ilerleme fikri ortaya çıkmıştır.

Bunun yanında tutkulu reform arzusu (ilerleme fikrinden reform kavramına geçiş süreci) ilerleme fikrinin/inancının canlandırıcı gücü olmuştur (Burry, 1955: 217-218). Dolayısıyla Ortaçağ ilerleme anlayışında bir şeyin ilerlemesindeki kasıt hiçbir zaman değişmemesi iken, Modern dönemle birlikte bu düşünce bir şeyin başka bir şeye dönüşmesine evrilmiştir (Koselleck, 2007a: 39). Dönüşüm fikrini esas alan ilerleme doktrini, Batı medeniyetinin canlandırıcı ve kontrol edici fikri olmuştur (Burry, 1955: 8). Batı medeniyetindeki bu tutkulu reform arzusu ya da ilerlemeye olan bağlılık, Batı dışındaki medeniyetlerde adeta bir inanç olarak benimsenmiştir. Bu inanç kendini diğer toplumlarda yenilik ve Batı'nın deneyimlerini taklit şeklinde göstermiş ve Batı dışındaki medeniyetlerin canlandırıcısı olmaktan ziyade seküler bir topluma dönüşümüne yol açmıştır. Özellikle modernleşme çerçevesinde yahut Batı'yı yakalamak babında yapılan düzenlemeler (Tanzimat ve Islahat vb. düzenlemeler) bu sürecin en önemli göstergesi olmuştur.

İlerleme kavramı bir yandan iyiye gidişi (dünyevi bir refah ve kalkınmayla ilintili olarak) diğer yandan yenilik ve yeni deneyim alanlarını ifade etmekteydi. Deneyime dayalı bu ilerleme önde olma, önde gitme anlamlarını içermiştir. Yani deneyim değişimin sonucuydu (Koselleck, 2007a: 15). Reform olarak adlandırılan bu dönüştürücü güç, İlerleme fikrinin iki önemli ülkesi olan İngiltere ve Fransa ile birlikte tüm toplumları etkilemiştir. Bu iki ülkenin düşünürleri ilerleme doktrininin teorisyenleri ve öncüleri olmuşlardır. Aynı zamanda modernleşme ve batılılaşma olarak adlandırılan sürecin ve mekânın yaşandığı toplumlardır.

Locke dâhil olmak üzere İngiliz düşünürler, hükümet işlerindeki düzeni koruma, yaşamı ve mülkiyeti savunma eğiliminde olmuşlardır. Fransız teorisyenlerin ekseriyeti ise toplumu siyasi eylemle şekillendirmenin mümkün olduğuna inanmış ve geleceğe dair yalnızca bilimin başarılarına değil, hükümetlerin aydınlanmış faaliyetlerinin de etkili olduğunu düşünmüşlerdir. Bu görüş farklılığı Fransa'daki ilerleme fikrine İngiltere'dekinden daha pratik bir eğilim katmıştır (Burry, 1955: 218). Özellikle toplumu siyasi eylemlerle şekillendirme düşüncesi bürokratik veya merkezden çevreye yahut yukarıdan aşağı yapılan siyasi reformların kaynağı olmuştur. Bu durum XVII. yüzyılın başlarında Fransa'da ve sonraki süreçte Avrupa'nın diğer yerleri ile Osmanlı İmparatorluğu ve Çarlık Rusya'sında da modernleşmenin önemli bir aracı haline gelmiştir. Öyle ki Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı eşitlik ilkesi siyasal ilerlemenin önemli bir ögesi olmuştu. Burry, bu durumu "siyasi ilerleme eşitliğin sağlanmasıdır" (Burry, 1955: 213-214) şeklinde ifade etmiştir. Burry'nin siyasi faaliyetler çerçevesinde ilerleme doktrinine yönelik analizi şunu açıkça ifade etmiştir; reformlar (ıslahatlar) ilerleme fikrini yayan canlandırıcı bir güçtür. Dahası toplumların siyasi eylemle yani reformla (ıslahatla) şekillendirilmesine yönelik faaliyetleri ilerleme fikrine pratik bir anlam verme eğilimi doğurmaktadır.

Priestley, ilerleme ile birlikte hem doğa kanunları hem de araçların insanın emrinde olacağını, başka bir anlamda bireyin doğa üzerinde tasarruf sahibi olacağını belirtmiştir. Böylece her geçen gün insanların daha mutlu ve dünyanın tasavvur edebileceğimizin ötesinde olacağını ifade etmiştir (Priestley, 2013: 7-8). Bu refah ideali beraberinde bir medeniyet tasavvuru ortaya çıkarmıştır. Böylece ilerleme fikri, uygarlık/medeniyet (civilization) kelimesini içeren temel bir fikir halini almıştır (Burry, 1955: 274). Dolayısıyla uygarlığın ilerleme olduğu ve bu uygarlığın bir organizma gibi bebeklik, çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemlerine sahip olduğu varsayılmıştır (Burry, 1955: 308-311; Draper, 2006; Buckle, 2009). Ayrıca Modern dünyanın doktrini dini değil, bilimsellik olmuştur. Aynı zamanda modernleşme manevi gücünü din adamlarından değil, bilimde ve kamusal eğitimin ilerleyişini yönlendirecek bilim insanlarından almıştır (Burry, 1955: 285-286). İlerleme, herhangi bir özne veya nesneye bağlı olmaksızın kullanılmaya başlandıktan sonra slogan özelliği kazanmıştır. Bu kullanım 1830'lardan bu yana yaygın şekilde kullanılmaktadır. Bu kullanım anayasal, endüstriyel ve toplumsal sorunlara yeni çözümler aranan bir dönemi simgelemiştir (Koselleck, 2007a: 100-101). on dokuzuncu yüzyılın karakteristik fikri olarak kabul edilen ilerleme inancı, bu yüzyıla ait olan ve tüm zihinlerin aşına olduğu, tarihin ve insanlık geleceğinin genel yasası olarak görülmüştür. Bunun yanı sıra modern uygarlığın maddi gelişmelerinin ve bilimsel sonuçların insan doğasının yalnızca alt kısmına hizmet ettiği ve daha soylu kısmının sürekli bir çöküş anlamına geldiği iddia edilmiştir (Burry, 1955: 313-314). Bu dönemle birlikte Fransız devriminden türetilen ve dünyanın evrensel eşitliğe ve sınıf ayrımlarının ortadan kaldırılmasına doğru ilerlediğini ve bunun ilerlemenin gerçek yönü olduğu fikri hâkim olmaya başlamıştır. 1789 devriminden sonra belli belirsiz bir güvene sahip olan bu fikir, 1848 devriminde kesinlikle hüküm süren ilke olarak tahtına oturtulmuştur. Fransa'da İkinci Cumhuriyet Anayasasını hazırlayan komitenin önemli üyelerinden Armond Marrast, devrimlerin ilerlemenin bastırılmasından kaynaklandığını ve devrimlerin ilerlemenin bir zaferi ve ifadesi olduğunu belirtmiştir (Burry, 1955: 318). Aslında ilerleme fikri Fransız Devrimi'ne kadar gelişmiş güzel ele alınmıştır. Daha sonra ise sosyoloji biliminin doğuşuna öncülük edip sosyoloji

çalışmalarının temellerinin atılmasını sağlamıştır. Hem doğa bilimleri hem de metafizikte geçerli hale gelen “gelişme” kavramıyla uyumlu hale gelmiş ve siyasi reformcular ona bir müjde olarak başvurmaya başlamışlardır (Burry, 1955: 334). Bu durum inanç haline gelen bir fikrin değerlendirmesidir.

İdeolojik bir perspektif kazanan kavramın karşıtı “gerileme” olarak ortaya çıktı. Bu bağlamda “ilerleme” ya da “gerileme” siyasi olarak kullanılmaya başlamıştır (Koselleck, 2007a: 106). İlerleme, sosyal ve siyasal yaşamın koşullarını değiştiren ya da yeniden oluşumunu sağlayan, zamanla gelişen ve gittikçe daha hızlı ilerleyen sanayileşmenin ve kalkınma söyleminin bir göstergesi olmuştur.

Koselleck, ileri gitme, ileri kayma gibi ifadelerin içeriğindeki mükemmellik ve zamansallaştırılmanın süregelen iyileşmenin tarihsel anlamını “laikleşme” olarak açıklamaktadır (Koselleck, 2007a: 67-68). Yani ilerlemeye ilişkin terminolojinin oluşumu incelendiğinde, kavramın dinden bağımsızlaşması, diğeri bir anlamda laikleşmesi göze çarpmaktadır (Koselleck, 2007a: 21, 15). Böylece ilerleme kavramı artık modernleşme olarak adlandırılmakta ve reformlar birlikte anılmaktadır. Ayrıca toplumsal alanda yapılan inkılap reformları bu bağlamda değerlendirilmiştir.

1850'ye gelindiğinde, toplumsal ilerleme kavramı biyolojik ilerleme kavramı atmosferinde gelişmiştir. Darwin 1859'da “Türlerin Kökeni” adlı çalışmasıyla “dönüşümcülük” için nedenler öne sürerek ilerleme fikrinin kaderinin üçüncü aşamasının yolunu açmıştır (Darwin, 1970: 9-18). Bu çalışmayla birlikte evrim, insanı dünyanın efendisi olmak, özel olarak yaratılmış akıllı bir varlık olma görevinden mahrum bırakmış ve bu fikrin bir Tanrı fikriyle rekabet etmesine şahit olmuştur. Bu durum ilerleme fikrinin saltanatını kuran belirleyici bir gerçek olmuştur (Burry, 1955: 334-335). Evrimden ilerlemeye giden argümanın en yetenekli ve en etkili gelişimi ise Spencer'in çalışmasıdır. Evrim ilkesini sosyoloji ve etiğe kadar genişletmiştir. Spencer “İlerleme: Yasası ve Nedeni” konulu makalesinde toplumsal ilerlemenin maddi kolaylıkların artması veya hareket özgürlüğünün genişletilmesi değil yapı değişiklikleri olduğunu açıklamıştır (Burry, 1955: 337-342). Bu yapı değişikliklerine bağlı olarak ilerleme kavramı, yaklaşık yirminci yüzyılın başlarında tescillenmiş bir tarihsel kavrama dönüşmüştür (Koselleck, 2007b: 168). Dolayısıyla ilerleme fikriyle beraber düşünceler ve kurumların meşruiyetinin kaynağı değişmiştir. Rönesans ile başladığı kabul edilen ve modern düşüncenin ve devletin ortaya çıktığı döneme denk gelen ilerleme fikri, bireye aklın özgüvenini vermiştir. Ayrıca birey yaptıklarını kendinden menkul olarak görmüştür. İlerleme doktrini ile gökten yere inen ve bireyin kendinden menkul düşünceleriyle seküler bir yeryüzü cenneti kurmak amaçlanmıştır. Bu fikir gezegende kendini refaha erişmek ya da kurmak şeklinde siyasi söylemde yerini almıştır. Dahası ilerlemenin modernleşen ülkeler ve toplumlar üzerindeki etkisi toplumsal dönüşümü ve tepkileri beraberinde getirmiştir.

Yukarıda bahsedilen süreçte modern toplumun birlikte refaha ermesi ve mutluluğa ulaşması için gerekli ölçüler belirlenmiştir. Bu anlayış ilerleme sürecine katılan ya da modernleşen tüm toplumları etkilemiş ve yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır. Özellikle Batı medeniyetinin oluşumunda ve gelişinde en etkili kavram/fikir olan ilerleme düşüncesi, Batı dışındaki toplumlarda Batı'nın üstünlüğünün kabulünü ve ilerlemeye olan inancı beraberinde getirmiştir. Bu toplumlardan biri de şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu'dur. Bahse konu olan ilerleme inancı, Osmanlı'nın yönetici elit ve

aydınları arasında benimsenmiştir. Bu süreçte Osmanlı, reformlarla dâhil olmuş ve merkezden çevreye (İstanbul'dan vilayetlere) kalkınma temelinde modernleşmeye bağlı reformlar yapmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Reform Tartışmaları

Latince kökenli “reform” ve “reformasyon” kavramları, özellikle on sekizinci yüzyılda da Katolik Kilisesi'ni eleştiren ve Hıristiyanlığın aslına dönüşünü savunan bir harekete atfedilen terimlerdir. Bu kavramlar, bir şeyi yeniden şekillendirme anlamına gelmektedir. Aynı kavramlar İslami literatürde dini düşünce ve yaşamındaki değişimleri aktarmak için “ıslah” ve “tecdid” gibi kavramlarla ifade edilmiştir (Waardenburg, TDV İA, 2023). Bu kavram, ilerlemenin yapısal dönüşümünden kaynaklanmış olup önce Avrupa'da ve ardından Osmanlı'da bir inanç fikri olarak ortaya çıkmıştır. Bahsedilen kavramın tarihi kökenini, Rönesans ve Reform dönemine kadar götürmek mümkündür.

Osmanlı Devleti'nde modernleşme tartışmaları ve reform çabaları on dokuzuncu yüzyılda yoğunlaşmaktadır. Bu dönemde yoğun şekilde modernleşme tartışmaları ve çabaları etrafında reformlar yapılmıştır. Osmanlı yönetici ve aydınları, askeri yenilgilerle birlikte Avrupa'nın bilim ve teknikte birlikte her alanda ileride olduklarını kabul etmişlerdir. Bu kıyasi durum onları, Avrupa'yla Avrupa'nın enstrümanlarını kullanarak rekabet etmek için reformlar yapmaya yönlendirmiştir. Batı'da İlerleme fikrinden mütevellit gelişmeleri takip eden Osmanlı yönetici eliti ve aydınları bu fikri, inanç düzeyinde benimsemiştir. Bu fikir etrafında yapılan reform tartışmaları ve reformlar sonraki dönemde modernleşme, merkezileşme, çağdaşlaşma, sekülerleşme, reformasyon ve anayasal süreçler gibi tanımlamalarla anlatılmıştır.

Osmanlı'da ilerleme fikrinin ne zaman doğduğu yahut başlangıcı üzerinde bir mutabakat bulunmamaktadır. Dönemleme, yani geçmişi açık şekilde tanımlamak ve farklılaşan dönemlere ayırmak bitmeyen tartışmalardır. Fakat bu yöntem geçmişi anlaşılır şekilde ifade etmenin kaçınılmaz bir yoludur. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde ilerleme fikrinin doğuşunu nereden başlatmalıyız diye bir soruya değişik yanıtlar vermek mümkündür. Bu cevaplar arasında en iyisi gibi gözüken ve en geleneksel olanı Fransız Devrimi ve devrimin yol açtığı sonuçlardır (Zürcher, 2005: 11). İnalçık'a göre bu süreç on sekizinci yüzyılda da Ayanların ortaya çıkışı ya da Ayanların bir güç odağı haline gelmeleriyle başlamıştır (İnalçık, 2016: 70-95). Nitekim on dokuzuncu yüzyılda da ilk anayasal süreç olarak kabul edilen Sened-i İttifak, Ayanlarla birlikte yapılmıştır.

İlerleme fikri yahut inancı, Osmanlı Devleti'nde kalkınma ve refah düşüncesi bağlamında en açık şekilde Tanzimat Fermanı'nın girişinde ifade edilmiştir. Sultan fermanda bütün düşüncesinin devleti kalkındırmak ve halkı refaha kavuşturmak olduğunu ilan etmiştir. Fermanda ilan edilenlere bakıldığında gayesinin yalnız din ve devlet olmadığı, Gülhâne Hattı'nda kanunların şeriata uygunluğunun belirtilmesi şekil bakımından bir gelenekçiliği yansıttığı görülmektedir. İnalçık'a (2016) göre bu kavramlar “mülk ve milleti ihya” olarak belirtilmiştir. Yani devlet ve onun kalkınması, bütün ıslahatın esas gayesi olarak gösterilmiştir (İnalçık, 2016: 141-142). Dolayısıyla Osmanlı'daki ilerleme fikrine olan inanç dünyevi bir kalkınmayı, Berkes'in ifadeleriyle sekülerleşmeyi gaye edinmiştir. Ayrıca Berkes ilerleme fikrine olan inanç etrafında yapılan reform tartışmalarını ve reformları “çağdaşlaşma” olarak tanımlanmıştır. Kısacası reform süreci, Batı toplumu ile aynı çağı yaşamayı amaç edinmiş bir süreç olarak tanımlanmıştır.

İlerleme düşüncesinin ne zaman başladığı tartışmalarında ise, on sekizinci yüzyılın ilginç yanı, değişimin adının konmadığı fakat yaşandığı bir yüzyıl olarak gösterilmesidir (Ortaylı, 2008: 391). Berkes'in çağdaşlaşma olarak nitelendirdiği ilerleme fikrinin doğuşu, Osmanlı Devleti'nin geleneksel kurumlarını diriltme yerine, çağdaş Batı'ya dönme eğiliminin doğduğu on sekizinci yüzyılda başlamıştır (Berkes, 2010: 17-33,73). Heper ise, Osmanlı'nın bürokratik ve siyasal kurumlarını iyileştirme çabaları olarak tanımladığı bu sürecin, özellikle 1839-1876 Tanzimat Dönemi'nde yoğunluk kazandığını ve sonraki dönemlerde de aralıklarla devam ettiğini belirtmektedir (Heper, 2015: 16). Aslında III. Selim ve II. Mahmut devri devlet kurumlarında ve onu tamamlayan öğretim işlerinde yapılan reform hareketleri ilerleme fikri inancının en önemli aşamalarını oluşturmaktadır. Hâkim yazında da bu süreç III. Selim ile başlatılan Osmanlı modernleşmesi yahut reform tartışmaları tarihsel uğrakları; Sened-i İttifak, II. Mahmut dönemi (özellikle 1826 Yeniçeri Ocağının ortadan kaldırılışı ve merkezi hükümet örgütünün yapısal dönüşümü), Tanzimat Fermanı³ (1839), İslahat Fermanı (1856), Kanun-ı Esasi (1876) yahut I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet (1908) şeklinde olmuştur. Anayasal bir süreç şeklinde ekseriyetle böyle tanımlansa da on dokuzuncu yüzyıl reform süreci askeri, siyasi, ekonomik ve bürokrasi üzerinde farklı inceleme ve yaklaşımlarla ele alınmış ve tartışılmıştır.

Osmanlı modernleşmesi ya da reformasyon süreci toplumdaki kurumları, bireylerin değişimini ve nihayetinde bir toplumsal ve siyasal örgütlenme olan devletin yapısını kapsamıştır. Yani reform ve değişim yaşamın her kompartımanında görülmüştür (Ortaylı, 2005: 15-17). Modernleşme, toplumların aynı zamanda farklılaştıkları ve merkezileştikleri bir süreç olarak tanımlanmıştır (Mardin, 2014: 23). Görüldüğü üzere Osmanlı'daki Batı'nın ilerleme inancı kıyas alınarak yapılan toplumsal ve siyasal değişimler veya örgütlenmeler modernleşme yahut merkezileşme şeklinde ifade edilmiştir.

Osmanlı'da ilerlemeye olan inanç etrafında yapılan reformlar, önemli tartışmaların gölgesinde yapıldığı gibi sonraki dönemde de tartışmaların önemli bir parçası olmuştur. Büyük âyanın, devleti kontrol altına alma teşebbüsünü ifade eden Sened-i İttifak'ın dışında (İnalçık, 2016: 98) bu yüzyıldaki reformların "Batı'nın etkisiyle yapıldı" iddiası hâkim literatürde yaygın şekilde kullanılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde, Batı'da meydana gelen Fransız İhtilali ile 1830 ve 1848 devrimsel hareketlerinden ziyade uluslararası gelişmelerin ilerleme etrafında bir reform baskısı oluşturmaktaydı. Özellikle Andrassy Notası'yla⁴ ıslahat talebi, İmparatorluğun iç sorunlarını tartışmak üzere İstanbul'da bir uluslararası konferans düzenlenmesi (Tersane Konferansı), dış baskının boyutunu göstermek adına önemli bir örnek teşkil etmekteydi. (Tanör, 2004: 128) Ortaylı ise,

³ Düzen kelimesinden türeyen Tanzimat terimi, reform yapılmış kurumlar ve temel düzenlemeler anlamına gelir, Bkz: Davison, 1997: 50

⁴ Avusturya Hariciye Nazırı Kont Andrassy: O notada şöyle deniyordu: "Avrupa çıkarlarıyla Türkiye'nin ve isyan halinde bulunan halkların çıkarları arasında sıkı bir bağ vardır. İslahat namına uygulanan kanlı ve yok edici mücadelelere artık son verilmesi gerekmektedir. Hristiyanlar şimdi esirdirler. Hristiyanlığa Müslümanlık kadar haklar verilmezse ve uygulamada etkileri gösterilmezse, bu iki unsur arasında kalıcı bir anlaşma sağlamak mümkün olmaz. Azınlıkların kanun önünde eşit olduğu kuralı yürürlükte değildir. Vergilerin iltizama verilmesi usulü kaldırılmalıdır. Reformların uygulanması paşaların keyfine bırakılmamalıdır. İlgili nota için bkz: Imbert, 2007: 137

Gülhane Fermanı için İmparatorluğun aydın bürokratlarının iç ve dış baskı sonucu ilan ettirdikleri bir belge değerlendirmesini yapar. Dış baskılar Avrupa'da hürriyetçi gelişmeler olarak adlandırılırken, iç gelişmeler Ayanların isyanı ve Mehmet Ali Paşa olayıydı.(Ortaylı, 2008: 402-403) Ayrıca, Osmanlı ekonomisinin bir kısmının kapitalist dünya ekonomisinin bir parçası haline gelmesi ve Avrupa'nın artan siyasal etkisiyle ve son olarak milliyetçilik, liberalizm, laiklik ve pozitivizm gibi ideolojiler, (Zürcher, 2005: 1-13) dünyevi refahı ve buna bağlı kalkınmayı artırmaya yönelik ticari ve ekonomik gelişmeler ile siyasal dönüşümler ilerleme fikrinin birer sonucuydu.

İlerleme fikrinin bir ürünü olan modernleşme Osmanlı ülkesinde salt değişen dünyanın baskısıyla meydana gelmemiştir. Bu süreçte hayatın var olan kalıplarını kırması yalnız buhar medeniyetinin, limanların, demiryollarının ve bankaların eseri de değildi. Kuşkusuz her şeyin değiştiğini asıl saptayan Batı toplumuydu. On dokuzuncu yüzyılın Osmanlısı ise bu değişen hayat tarzının yani dönemin adını koydu. Mesela Islahat Devri, Tanzimat, Usul-i Cedid gibi. (Ortaylı, 2005: 15-17) Burada en önemlisi Osmanlı'daki bu değişim ihtiyacı neden doğduğu ve nerelere evrildiği sorusudur? Diğer bir anlamda ilerleme neden doğdu ve nasıl bir evrilme geçirdi? Berkes, bu durumun askeri ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıktığını ve bu gelişmelerin yönetim alanında dönüşümü beraberinde getirdiğini belirtir. Dolayısıyla da ilk reform tartışmalarının ve reform çabalarının militer alanda başladığını ifade eder. Dolayısıyla bu militer sorunu aşmak için teknoloji sorununu, onu çözümlenmek için ekonomi ve maliye sorununu ele almak gerekti. (Berkes, 2010: 77) Bu çözümlenme aynı zamanda aşağıdan yukarıya veya tabanın tavanı belirlediği bir modernleşme yaklaşımını göstermekteydi. Ayrıca ilerleme fikrinin özündeki evrimsel süreci göstermesi bakımından önemliydi.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu değişim/dönüşüm Batı Avrupa'da olduğu gibi endüstri devrimiyle ortaya çıkmış bir süreç değildir. Daha ziyade askeri yenilgi, toprak kaybı ve mali sorunları aşmak için politik otoritelerin yenilik çabaları ve Batı Avrupa'ya özgü fikirlerin az da olsa Osmanlı toplumunda yayılması ve bu fikirlerin Osmanlı yönetici elitlerin önemli bir kısmı tarafından (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2014: 23) bir inanç gibi benimsenmesiyle ortaya çıkan bir olguydu.

İlerleme düşüncesinin diğer bir enstrümanı ise toplumu bir arada tutup ilerletecek fikir akımlarıydı. Osmanlı modernleşmesini hızlandıran etkenlerin başında ise ulusalcılık akımları ve hareketleri gelmekteydi. Bu etkenler aynı zamanda İmparatorluğun yıkımını da hazırlamıştı. (Ortaylı, 2005: 57) Dikkat edilirse ulusalcılık fikir ve akımlarının meşruiyet kaynağı millettir. Yani dini bir referans söz konusu değildir. Bu ise ilerleme fikrinin önemli argümanlarından biridir. Çünkü Ortaçağ'dan sonra ilerleme fikri halkı meşruiyetin kaynağı kabul edip, dünyevi bir saltanatı ve refahı vaatmekteydi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat çalışmalarının amacını ve hangi fikir etrafında yapıldığını ve özellikle Osmanlı yönetici elitince nasıl algılanıp benimsendiğini görmek adına şu örnek önemlidir. Mâbeyn-i Hümâyûn'da irade-i seniye ile teşkil edilen ve Sadâret Müsteşarı Mehmed Ali, Ticâret ve Nâfia Nâzırı Zihni ve Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa'dan oluşan komisyon tarafından tanzim edilen mazbatada görmek mümkündür. Bu mazbatada, II. Abdülhamid'in amacının memleketi imar etmek ve ahalinin refah seviyesini arttırmak olduğundan bahisle vilayetlerin ilerlemesi ve yükselmesi için gerekli ıslahat teşebbüslerinin keyfiyet ve mahiyetini tayininden (Memduh, h.1325: 120) bahsetmekteydi.

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetici elitin çözmesi gereken üç sorun bulunmaktadır. Bu sorunlar ekseriyetle ulus-devlet model alınarak bir devlet kurma çabalarına ilişkindir. Sorunlardan biri, gayrimüslimlerin ulus-devlet modeli içinde nasıl entegre edileceği ile ilgilidir. İkincisi, çevrenin Müslüman unsurları için aynı entegrasyonu sağlamaları ve son olarak ulusal topraklarda birbirinden ayrı bu ögelerin politik sisteme anlamlı katılımlarıdır (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2014: 123-124). Bu üç soruna yönelik Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet gibi tarihsel belirleyiciliği olan ilerlemeci reformlardır. Ancak ilerlemeye/modernleşmeye yönelik bu reformlar bir bütünleşme getirmemiş ve bunun yanında çevrenin politik sistemde görünür hale gelmesi yani ilerlemesi artan sorunları beraberinde getirmiştir. Çünkü çevre bir anlamda merkezde toplanıyor ve çevrenin folklorik farklılıkları merkezde bir kamusal alan⁵ oluşturmuştur. Dolayısıyla farklılıkların görünür kılındığı bu kamusal alan farklı kamusal alanlar oluşturarak gittikçe daha fazla sorun ve bölünmeleri beraberinde getirmiştir. Bu fermanlarla birlikte ilerleme fikrinin önemli bir argümanı olan "eşitlik" kavramı, toplumsal farklılıkları ortadan kaldırmaya yönelik bir misyon yüklenmiştir. Bu misyon Osmanlı siyasal veya kamusal alanının şekillenmesinde ve dönüşümünde etkili olmuştur.

Türk modernleşmesi, kalkınmaya endeksli bir ilerleme sürecini benimsemekte ve başlıca tartışma konusu, ilerlemenin nasıl işleyeceği meselesidir. Ülken, bu durumu şu şekilde özetlemiştir: "Doğu skolastik düşüncesinin temellerinden hiçbir şey değiştirmeksizin, yalnızca batı tekniğinin alınması ile problemin çözüleceği sanılıyordu. Bu nedenle, onlara göre ruhta tamamen 'şarklı' kalmak, garbın yalnız tekniğinden faydalanmak işi halledecekti." (Ülken, 2005: 36). Fakat bu iş istenen teknik ilerlemeden ziyade toplumsal yaşayışta değişimleri ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla eski kanunların ruhuyla yeni problemlerin çözülemeyeceği ve ayrıca Batı ülkelerinin yeni devlet anlayışı, hürriyet ve eşitlik fikirleri devamında Tanzimat Fermanının okunmasıyla sonuçlanmıştır.

Tanzimat Fermanının dinamikleri konusunda dış etkenin rolü ile iç dinamikleri birlikte ele alan reform tartışmaları söz konusudur. Fermanın hükümleri ile getirilmek istenen düzenin örneği ise açıkça Avrupa dünyasıdır (Ortaylı, 2005: 98). Ortaylı'nın bu ifadeleri reformların diğerk bir ifade ile ilerleme çabalarının gayesini açıklar niteliktedir.

Ayrıca Tanzimat reformları halkın isteğine dayanmıyordu. Bu reformlar Osmanlı bürokratları tarafından ve büyük devletlerin temsilcilerinin de baskısıyla topluma zorla kabul ettirilmiştir (Zürcher, 2005: 102). Çünkü Osmanlı yöneticileri artık ilerlemeye inanıyorlardı. Ayrıca bu konuda yapılan tartışmalardan ilki, Tanzimat'ın İmparatorluğu yarı-sömürge durumuna getirmeye çalışan Batılı devletlerin, bu amaca ulaşmak için iç düzeni ve ticaret düzenini kendi ekonomik sistemlerine entegre etme çalışmalarıdır. İkincisi ise, öncelikle Müslüman olmayanlarda umut ve sevinç yol açmasıdır. Fakat bu fermanla askeri-teokratik temel sarsılmış ve hem Osmanlı ülkesindeki yabancı uyrukluların hem Hristiyan azınlıkların yararlandığı bir ayrıcalıklar tablosu ortaya çıkmıştır. Böylece İslam akideleri bu azınlıkları toplayıcı bir bağ olmak şöyle dursun, ayrıcalık unsuru haline gelmişti. İçte yenilik ihtiyacı, dışa güven verme gereğiyle (Tanör, 2004: 84) Tanzimat döneminin yönetici aydınlarıyla ulusalcılıktan hoşlanmayan

⁵ Kamusal alanın tarihsel gelişimi, oluşumu ve yapısal dönüşümleri için, bkz: Hahbermas, 2017

Babialı'nın reformcu bürokratları, devletin yeniden güçlendirilmesini beklemişlerdir (Ortaylı, 2005: 85). Öte yandan Fransız İhtilali fikirleriyle Balkanlardaki bağımsızlık teşebbüsleri, birçok milleti ve unsuru birleştiren Osmanlı Devleti'ni modern bir teşkilatla karşılık vermeye zorlamıştır (Ülken, 2005: 40-41). Böylece ilerleme fikrinin en önemli yapısal dönüşüm öğelerinden biri olan eşitlik kavramı bağlamında yapılan reformlar, toplumsal antagonizmaları ortadan kaldırmaya çalışmışsa da bu durum farklı bölümlere ve sorunlara yol açmıştır.

Reformlar konusunda diğer bir önemli tartışma konusu ise, Gülhane Hattı Hümayununun uygulanması için ve 1839'da tanınan hakları yetersiz gören Batılı devletlerin temsilcilerinin baskısıyla (Lewis, 1993: 116) 1856 Paris Konferansı öncesi ve Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın müdahalesinden korumak karşılığında Islahat Fermanı çıkarılmıştır. Fermanın ana hedefinin Müslüman olmayan toplumsal kesimle Müslümanların her yönden eşitliğinin sağlanmasıdır (Tanör, 2004: 95-96). Yalnız fermanın başında tebaadan "vatandaş" olarak söz eden Islahat Fermanı, 1839 Fermanı benzeri bir anayasa niteliği taşımaktan ziyade, ondaki vaatleri gerçekleştirmeye yönelik somut reformları içermiştir. Reformdaki "vatandaş" kavramı ise Osmanlı siyasi yapısının önemli bir evrimsel aşamasını oluşturmuştur. Dolayısıyla Batı'nın ilerlemeci fikri Osmanlı reformasyonunu belirlenmiştir. Osmanlı modernleşmesinin veyahut reformasyon sürecini belirleyen adım Islahat Fermanı olmuştur.

En önemli misyonu, kendisinden sonraki ilerlemeci reformların vaatlerini içeren bir kılavuz niteliği taşımasıdır. Yani kendisinden sonra yapılması vaadedilen reformlara direk veya dolaylı atıflar yapmaktadır. Ferman, örneğin; yargılama işlemlerinin süresinin kısaltılması ile hızlı bir yargılama sisteminin kurulması için bir adli reformdan bahsetmektedir. Bir egemenlik sembolü ve bir mali problem olan tedavüldeki para düzenlemesi ve mali sisteme yönelik gelir-gider dengesinin sağlanması için bir bütçe yapılması ve özellikle vergi toplama usulünün düzenlenmesine atfen bir mali reforma atıf yapmaktadır. Bayındırlık işlerinin düzenlenmesi, ulaşım önem verilmesi ve bahsedilen konularda Avrupa'nın birikim, teknik ve sermayesinden faydalanılması (Avrupalı danışmanlar, demiryollarında olduğu gibi Avrupa sermayesi) gibi düzenleme içeren reformlardan bahsedilmektedir.⁶ Ayrıca her iki fermanın ağırlık noktaları Müslim ve gayrimüslim tebaa arasında eşitliği sağlamaya yönelik hükümlerdir (Ortaylı, 2005: 92). Temel tartışma ise bu son cümledeki her yönden eşitlik söylemidir. Ayrıca bu fermanın dış baskıyla çıkarıldığı (Paris Antlaşması'nın 9. maddesinde anılmaktadır) ayrı bir tartışma konusu olmuştur (Tanör, 2004: 97). Ortaylı, Islahat Fermanı'nın bir Avrupa diktesinden önce, Osmanlı milletlerinin durumunu düzeltmeye yönelik bir ıslaha devletin kendiliğinden teşebbüs etmesi olarak açıklamaktadır. (Ortaylı, 2005: 114). Fakat Osmanlı yönetici ve aydınları dünyevi bir refahı vadeden ilerleme inancını zaten benimsemişlerdir yani Avrupa diktesine gerek kalmamıştır. Islahat Fermanı'nda ayrıca şeriattan söz edilmemektedir. Tanzimat'ta bahsedilmesini ise İnalçık, sadece şekilden ibaret olduğunu belirtmektedir. Görüldüğü üzere Osmanlı siyasi sistemi ilerleme düşüncesine bağlı olarak hızlı bir sekülerleşme sürecine girmiştir.

⁶ İ.MMS. 6-245, 29 Cemazeyilahir 1272/ HR.SYS. 1869 /1, M-08-02-1856

Meşrutiyet ve anayasanın (Kanun-ı Esasi) ise bir lütuf ve aynı şekilde anayasanın Padişah'ın iradesiyle ortaya çıktığından hareketle, kaynağında Batı anayasasındaki gibi bir ulusal hareket yoktur sonucuna varılmamalıdır. Çünkü Tanzimat'la birlikte gelişen ve Osmanlı yönetici ve aydınlarını saran özgürlük ve meşrutiyet düşüncesi oldukça yaygın bir hale gelmiştir (Tanör, 2004: 126-128). Dolayısıyla ilerleme fikrinin önemli kavramlarından olan özgürlük ve meşrutiyet, Tanzimat reformunda yönetici elitin bir inancıyla Meşrutiyetle birlikte tabana kadar inmiştir.

İlerlemeye bağlı reformasyon sürecinde I. Meşrutiyet'e ve Kanun-ı Esasiye'ye giden yolda meşrutiyetçi ve hürriyetçi fikirler, iç ve dış basın ile çeşitli yazında (tiyatro, dergi, şiir, roman, gazete vs.) kendini göstermiş ve reformasyon sürecinde etkili olmuşlardır (Ülken, 2005: 97). Görüldüğü üzere ilerlemeye olan inanç, toplumsal temele inme ve toplumda karşılık bulmaya başlamıştır.

Modernleşme döneminin önemli reformlarından bir diğeri ise Abdülhamit döneminde kurumsal modernleşmeye yönelik yapılan reformlardır (Tanör, 2004: 166). Özellikle askeri ve sivil eğitim alanında kurumsal reformlar (ıslahatlar) yapılmıştır. Böylece ilerleme düşüncesi yeni kurumlar olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Ayrıca ilerleme fikrini benimsemiş ve Padişah'a meydan okuyacak bir muhalefet doğmuştur. Bu fikir yani "terakki" kavramı muhalefetin ismine ve parti programına kadar yansımıştır. Öyle ki bu dünyevi ilerleme inancı artık seküler veya İslamcı olarak bilinen grupların kendi ideolojik tanımlamalarına yansımıştır. Yeni Osmanlılar, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve bu gruplardan ayrılma İslamcılar "terakki" kavramını metinlerinde ve söylemlerinde benimsemişlerdir.

Avrupa'da doğup Osmanlı yönetici ve aydınlarınca bir inanç gibi benimsenen ilerleme fikri, Osmanlı ülkesinde özgürlük ve Meşrutiyet mücadelesini etkilemiş ve bu sürece hız kazandırmıştır. Meşrutiyet mücadelecileri "Fransız devriminden aldıkları "Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik" üçlemesine daha yerli olan "Adalet" kavramını ekleyerek hem meşruluk temellerini pekiştirmeye hem de kitleleri kazanmaya çalışmışlardır (Tanör, 2004: 166-167). Toplumsal hareketi ve dönüşümü ifade eden bu gelişmeler reformsal bir yeniliktir. Ayrıca ilerlemeye olan inancın Osmanlı toprakları dışında doğup Osmanlı yönetici ve aydınlarınca benimsendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Osmanlıdaki reformlara baktığımızda laik denecek usullere yönelik çalışmalar olduğu görülür. Ortaylı da Tanzimat'la birlikte yeni kurumların kurulmasını ve kurumsal yenilenmelerin laikliğe doğru ilk adımlar olduğunu belirtmektedir (Ortaylı, 2008: 416-417). Yani Tanzimat'la başlayan ve kalkınmaya yönelik reformlar halkın refahı ve güvenliği gibi dünyevi gayelerin gerçekleşmesi için birer araçtır (İnalçık, 2016: 143). İlerleme fikri etrafında yapılan reformların esasına baktığımızda ise meşrutiyetin kaynağının değiştiği ve bir anlamda meşrutiyetin kaynağının gökten yere indiğini bunun ise bir laikleşme diğeri bir anlamda dünyevi bir ilerleme faaliyeti olduğu açıktır.

Toplumsal mutluluk ise kalkınmaya bağlanmıştır (Burry, 1955: 284). Osmanlı Devleti'nin en üst yetkilileri bu durumu açıkça şöyle ifade edilmiştir: Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa devletin mamuriyeti ve tebaanın mesudiyetini temin etmek için Babiali'ye nice raporlar sunduğu (Memduh, h.1325: 23) belirtilmektedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde yapılan reformlar Batı karşısında askeri alanda geri kalmışlığın, toplumsal yoksulluğun ve mali zayıflığın Avrupa'nın kudret, servet ve gelişmişliğini

kıyas alınarak tartışılmış ve reformlar yapılmıştı. Ziya Paşa'nın ünlü bir şiirinde dediği gibi: Diyar-ı küfrü gezdim, beldeler, keşâneler gördüm. Dolaştım mülk-ü İslam'ı, bütün viraneler gördüm (Paşa, 1967: 14) dizeleriyle deneyimlediği ve ilerlemeye/kalkınmaya dolaylı atıfla yapılan bu kıyas Osmanlı reformlarının yapılış gerekçesini açıklar niteliktedir. Dolayısıyla Avrupa'yla tarihsel çizgide aynı modda olabilmek için Avrupa'nın gücü, serveti ve gelişmişliği Türk modernleşmesinin söylemsel boyutunu oluşturmuştur.⁷ Ayrıca Osmanlı'nın yönetici ve aydınları merkezden çevreye meydana gelen huzursuzlukların ana kaynağının ilerlemenin önündeki engellerde görmektedir. Bu engellerin kaldırılmasıyla dünyevi ilerlemenin (seküler terakki) sağlanacağını düşünmektedir.

İyi yönetimin sağlanması için ise ıslahatların (reformların) tespiti ve uygulanması noktasında Padişah İrade-i Seniyyesi ve Islahat Fermanı'nda olduğu gibi direkt veya dolaylı olarak Avrupa sermayesi ve Avrupalı danışmanların çağrılacağı vaat edilmiştir. Görüldüğü üzere iyi ve adil bir yönetimin sağlanmasında, yollar ve özellikle demiryolu şebekesinin kurulmasında, isyanların önlenmesi ve asayişin sağlanmasında; askeri, mülki, mali, adli, eğitim, imar ve ziraat politikalarındaki amacın ülkenin ilerlemesi (kalkınması) olduğu gaye edinilmişti. Osmanlı Devleti'ndeki reform tartışmalarının ister anayasal, ister bürokratik temelde olsun isterse de demiryolu gibi direkt somut anlamda kalkınma temelinde olsun hemen hemen hepsi Batı karşısında ve Batı kıyasıyla bir ilerleme inancı etrafında olmuştur.

Sonuç

İlerleme düşüncesi, insan zihninin, bilimsel bilginin ve teknolojinin toplumsal dokuda ortaya çıkmasıyla doğmuştur. Aydınlanma dönemi ve sanayileşme süreci, ilerlemenin toplumsal değişim üzerindeki etkilerini gözler önüne sererken, bu fikri yapı felsefi ve siyasi boyutlarıyla düşünürler ve yönetici elitler arasında bir inanç sistemine dönüşmüştür. Genel kabul ilerlemenin, modern bilimin bir imgesi olarak Aydınlanma döneminde ortaya çıktığı yönündedir. Ortaya çıkışıyla ilgili bir mutabakat olmasa da Antik Yunan'dan itibaren var olduğu savunulmuştur. Dönemsel ilerleme anlayışına baktığımızda ise, Ortaçağ'ın ilerleme anlayışı Tanrı ile birleşme ve ebedi olanın geçici olandan ayrılma temeline dayanıyordu. Rönesans ve Reform dönemi bu düşünceye meydan okuyarak insan aklına özgüven kazandırıp dünyevi bir perspektife geçişin önünü açmıştır. Yani bu süreç dünyevi refah ve mutluluğu vaat eden bir inanç perspektifine evrilmiştir.

İlerlemenin evrimi ise, modern düşüncenin temel taşlarından biri haline gelmiş ve bilim, akıl ve reformlar aracılığıyla toplumsal dönüşümü şekillendirmiştir. Dünyevi ilerleme inancı, insanlığın refahını artırmak, eşitliği savunmak ve bilgiye dayalı bir dünya inşa etmek amacını taşıyan bir sisteme dönüşmüştür. Bu sistem, düşünceyi dinsel bağlamından ayırarak bilimsel ve rasyonel bir temele oturtmuş ve sekülerleşme ve bilimsel gelişmelerle birlikte toplumsal, politik ve ekonomik değerlerin belirleyicisi haline gelmiştir.

⁷ Türk modernleşmesinin ilerlemeci ve sekülerizme giden söylemsel boyutu özellikle edebi söylem üzerinden gelişmiştir ki, İbrahim Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal bu evrimsel değişimin öncüleridir.

İlerleme fikrine olan inanç Avrupa'da doğmuş ve diğer birçok milletçe benimsenip reform ve kalkınma hamleleriyle uygulamalarda/fiiliyatta kendini göstermiştir. Bu fikir bahsedildiği üzere dünyevi bir ilerleme yani kalkınma düşüncesi üzerine kurulmuştur. Bu fikri inancı benimseyen ve siyasi reformlarla değişimine ve dönüşümüne yol açan toplumlardan biri de Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu süreç askeri yenilgiler, toprak kayıpları ve mali sorunların üstesinden gelmek için başlamıştır. Osmanlı yönetici eliti ve aydınları ise bu fikre bir inanç düzeyinde inanmışlardır. Devletin ilerlemesinin Batı uygarlığının bir ürünü olan ilerleme fikri ile mümkün olacağı inancını benimsemişlerdir. Özellikle on sekizinci yüzyılla birlikte Avrupa ile temasın artması bu inancın (ilerleme fikri) benimsenmesinde etkili olmuştur. İlerleme fikri Avrupa'daki gelişmeler takip ve taklit edilerek Osmanlı'da yapılan yeniliklerle doğmuştur. Ayrıca Osmanlı'da ilerleme fikri, reformların ne zaman doğduğu, niçin ve nasıl gerçekleştiği gibi konular üzerinden tartışılmıştır. İlerleme süreci olarak adlandırdığımız bu süreç birçok araştırmacı ve yazar tarafından modernleşme, reformasyon dönemi, merkezileşme, bürokratikleşme, merkez-çevre ilişkisi ve çağdaşlaşma gibi kavramlarla ilişkilendirilerek incelenmiştir.

İlerleme fikri Osmanlı'da birçok yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Kanun-ı Esasi, I. ve II. Meşrutiyet gibi yeniliklerin aynı zamanda yapısal sorunların üstesinden gelmek ve kalkınmayı gerçekleştirmek amacıyla da hizmet etmesi beklenmiştir. Bu reformlar, eşitlik sağlama, halkın can ve mal güvenliğini teminat altına alma, devleti kalkındırma ve halkın refahını artırma amacı gütmüştür. Devletin ilerlemesi, adli, mali, askeri, idari ve imar (bayındırlık) alanlarında yapılan reformlara bağlanmıştır. Bu ıslahatlar, Batı medeniyetindeki gelişmeler takip edilip oradan kıyasla taklit edilmiş ve uluslararası baskılar sonucunda gerçekleştirilmiştir.

İlerleme fikri, sadece kalkınmayı sağlamamış, aynı zamanda Osmanlı'daki birliği sağlamaya yönelik çeşitli ideolojilerin de doğmasına sebep olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda birliği ve eşitliği sağlamaya yönelik fikirler etrafında yapılan (Osmanlıcılık, İslamcılık, milliyetçilik gibi) bu reformlar ise yeni kamusal alanlar oluştursa da, birlikteliği sağlamak yerine farklılıkları vurgulayarak yeni sorunlara yol açmıştır. Bu süreç, Osmanlı toplumunu etkileyen iç dinamikler ve dış baskılarla şekillenmiştir ve toplumun her alanında değişimlere ve dönüşümlere neden olmuştur. Bu bağlamda, dünyevi kalkınmayı ve refahı vaat eden "terakki" kavramı, cemiyetlerin isimlerine ve partilerin programlarına kadar yansyarak toplumun seküler dönüşümüne öncülük etmiştir. Dolayısıyla ilerleme sürecine dâhil olan Osmanlı İmparatorluğu, Batı medeniyetinin enstrümanlarıyla Batı ile mücadele etmek şöyle dursun kendi paradigmasıyla mücadele etmek durumunda kalmıştır.

Kaynaklar

- Bacon, F. (2012). *Novum Organum*, Çev: Sema Önal, İstanbul, SAY Yayınları
- Berkes, N. (2010). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, Haz: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları
- Buckle, H. T. (2009). *History of Civilization in England*, Cambridge University Press, London
- Burry, J. B. (1955). *The Idea of Progress*, Dover Publication, New York

- Darwin, C. (1970). *Türlerin Kökeni*, Çev: Öner Ünalın, Sol Yayınları, Ankara.
- Davison, R. H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, Çev: Osman Akınay, İstanbul, Cilt 1, Papirüs Yayınları.
- Draper, J. W. (2006). *History of the intellectual development of Europe*, University of Michigan Library Press
- Habermas, J. (2017). *Kamusalılığın Yapısal Dönüşümü*, İstanbul, Çev: Tanıl Bora, Mithat Sancar, İletişim Yayınları
- Heper, M. (2015). *Türkiye'de Devlet Geleneği*, İstanbul, Çev: Nalan Soyarık, Doğu Batı Yayınları
- Imbert, P. (2007). *Osmanlı'da Yenilenme ve Türkiye'nin Sorunları*, İstanbul, Haz: Muammer Sarıkaya, Profil Yayınları,
- İnalçık, H. (2016). *Devlet-i 'Aliyye IV (Âyanlar, Tanzimat, Meşrutiyet)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kalaycıoğlu, E. ve Sarıbay, Y. (2014) *Türk Siyasal Hayatı*, ed: Ersin Kalaycıoğlu - Yaşar Sarıbay İstanbul, Sentez yayınları.
- Koselleck, R. (2007). *İlerleme*, Çev: Mustafa Özdemir, Dost Kitapevi, Ankara
- Koselleck, R. (2009). *Kavramlar Tarihi*, Çev: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, Çev: Metin Kıratlı, TTK Basımevi.
- Mardin, Ş. (2014) *Türk Siyasal Hayatı*, ed: Ersin Kalaycıoğlu - Yaşar Sarıbay, İstanbul, Sentez Yayınları.
- Memduh, Mehmed. (h.1325). *Yemen Islahatı ve Bazı Mutâleât*, Dersaadet: Numune-i Tabaat
- Neumark, F. (1943) *İktisadi Düşünce Tarihi*, Trc: Ahmet Ali Özekin, Güven Basımevi, İstanbul
- Nisbet, R. (1980) *History of The Idea of Progress*, Transaction Publisher, New York
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara, Cedid Neşriyat
- Ortaylı, İ. (2005). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Alkım Yayınevi
- Priestley, J. (2013). *An Essay on the First Principles of Government: And on the Nature of Political, Civil and Religious Liberty*, London, Cambridge University Press
- Rossi, P. (2017). *Gemi Batıyor, Seyreden Yok*, Çev: Durdu Kundakçı, Alfa Yayınevi, İstanbul
- Şemseddin Sami (2019). *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul, Yeditepe Yayınları
- Tanör, B. (2004) *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, YKY Yayınları
- Türkçe Sözlük*. (2009). Ankara, TDK Yayınları
- Ülken, H. Z.. (2005) *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ülken Yayınları

Waardenburg, J. "Reform", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/reform#1> (02.10.2023).

Zürcher, E. J. (2005). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul, Çev: Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları

Ziya Paşa. (1967) *Şiirleri: Terciibent-Terkibibent- Gazeller-Zafername-Harabat Mukaddemesi*, Ankara, Edebiyat Yayınevi.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

HR.SYS. 1869 /1, M-08-02-1856

İ.MMS. 6-245, 29 Cemazeyilahir 1272

ŞD. 2261/17-19, 23 Recep 1309-22 Şubat 1892

Y.EE. 7/20/2, 25 Zilhicce 1324-9 Şubat 1907

Y.EE.7/19, 6 Rebiülahir 1327-27 Mart 1909

Structured Abstract

The concept of progress has its roots in the emergence of human intellect, scientific knowledge, and technological advancements within societal frameworks. The Enlightenment era and the industrialization process shed light on the societal impacts of progress, transforming it into a belief system embraced by philosophers and ruling elites alike, with profound philosophical and political dimensions. While there is a consensus that progress emerged as an emblem of modern science during the Enlightenment period, some argue for its existence since Ancient Greece. Examining the notion of periodic progress, the medieval concept centered around the union with God and the separation of the eternal from the transient. The Renaissance and Reformation periods challenged this perspective, instilling self-confidence in human intellect and paving the way for a worldly outlook. Consequently, this transition evolved into a belief perspective promising worldly prosperity and happiness.

When scrutinizing the historical development and structural transformation of progress, it becomes evident that the concept became synonymous with the modern era, aligning itself with the rise of modern states and scientific advancements. The evolution of progress became one of the cornerstones of modern thought, shaping societal transformation through science, reason, and reforms. The belief in secular progress turned into a system aimed at enhancing human welfare, advocating equality, and constructing a knowledge-based world. This system detached thought from its religious context, grounding it in scientific and rational principles, eventually becoming the driving force behind societal, political, and economic values in tandem with secularization and scientific developments.

The belief in progress originated in Europe but found widespread acceptance among many nations, materializing through reforms and development initiatives. As discussed in the above text, this idea is founded on a secular notion of progress, emphasizing development. One of the societies that embraced this belief and paved the way for its realization through political reforms was the Ottoman Empire. The Ottoman Empire initiated this process as a response to military defeats, territorial losses, and financial issues. The Ottoman ruling elite and intellectuals genuinely believed in the potential of progress, seeing it as achievable through the adoption of the progress idea, a product of Western civilization. Particularly, the increased contact with Europe from the 18th century onwards played a crucial role in the assimilation of the progress idea, as witnessed in the Ottoman Empire's emulation of European developments.

The progress idea in the Ottoman context triggered discussions on when and why reforms were born and how they were implemented. Termed as a process of progress, scholars and writers have associated it with concepts such as modernization, the Reformation era, centralization, bureaucratization, center-periphery relations, and modernization. Revolving around the progress idea, various structural reforms were implemented in the Ottoman Empire, including the Tanzimat Edict, the Edict of Reorganization, the Constitutional Law, and the First and Second Constitutional Eras. These reforms aimed to overcome structural issues, ensuring equality, securing the life and property of citizens, developing the state, and enhancing the welfare of the population. The progress of the state was linked to reforms in judicial, financial, military, administrative, and

infrastructure (public works) fields. The debate around these reforms often involved discussions on the imitation of Western civilization and the pressures from international actors.

The belief in progress not only aimed at development but also gave rise to various ideologies in the Ottoman Empire striving to achieve unity. However, ideologies like Ottomanism, Islamism, and nationalism, centered around achieving unity and equality, paradoxically accentuated differences, leading to new challenges. This transformative process in the Ottoman society was shaped by both internal dynamics and external pressures. Consequently, every aspect of Ottoman society experienced changes and transformations. The concept of "terakki," promising secular development and welfare, permeated societal and party programs, steering the society towards secular transformation. Thus, the Ottoman Empire, participating in the progress process, found itself not only grappling with the instruments of Western civilization but also challenging its own paradigm.

In summary, the evolution of the progress idea has been a profound journey through time, impacting societal structures and belief systems. From its philosophical origins in the Enlightenment to its application in the Ottoman Empire, progress has been a driving force behind societal transformation, embodying the promise of secular development and prosperity. The Ottoman experience with progress reflects the intricate interplay between internal dynamics and external influences, highlighting the challenges and opportunities inherent in the pursuit of progress.